

**ARBEIDSETHOS IN VLAANDEREN.
EEN EXPLORATIE VAN DE MORELE INBEDDING
VAN ARBEID OP BASIS VAN HET APS-SURVEY
VAN 1998**

Jan Vandoorne & Hans De Witte

1. INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

Met de term '*arbeidsethos*' wordt het geheel aan normen en waarden bedoeld dat in onze samenleving geldt met betrekking tot arbeid. In beschouwingen over dit concept worden vaak twee aspecten door elkaar gehanteerd (zie bv. Drenth, 1984; De Beer, 1992: 31-32). Vooreerst verwijst men daarbij naar de centrale plaats van betaalde arbeid in onze cultuur. Dit aspect wordt in de literatuur gevat onder de noemer 'centraliteit van werken' (bv. Drenth, 1984; MOW, 1987). Daarnaast verwijst men tevens naar de *morele* of *ethische inbedding* van arbeid in de samenleving. Het is in deze - strikte - betekenis dat het concept arbeidsethos gehanteerd zal worden in deze bijdrage. Centraal in dit concept staat de *morele plicht* tot werken, waarbij werk wordt gezien als een doel op zich, en waaraan een moreel verheffend karakter wordt toegeschreven (bv. Furnham, 1990). Een dergelijke visie houdt tevens de ethische veroordeling in van individuen die niet werken, terwijl ze daar toch toe in staat zijn. Vaak wordt dit concept ook aangeduid met de term 'traditioneel arbeidsethos' (bv. Raaijmakers, 1987).

De in onze samenleving geldende normatieve verwachtingen met betrekking tot (betaalde) arbeid zijn van religieuze oorsprong (voor een historisch overzicht van de literatuur over het 'denken over arbeid', zie bv.: Drenth, 1984; Zanders, 1988; Zanders et al., 1994). Het *protestantse arbeidsethos*' vormt hiervan wellicht het bekendste voorbeeld (Furnham, 1990), al werd tevens een eigen arbeidsethos ontwikkeld in bv. het Christendom (cf. Van Neuss et al., 1987) en de Islam (cf. Ali, 1988). Met zijn

werk *'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus'* is de socioloog Max Weber de grondlegger van het onderzoek naar het (protestantse) arbeidsethos (Weber, 1904/1905). Binnen het protestantse arbeidsethos staat de plicht tot gedisciplineerd en rationeel werken centraal (Drenth, 1984: 104). Daarbij wordt een puriteins ascetisme benadrukt, waarin er enkel ruimte is voor sparen en investeren, in plaats van voor genot. Deze houding ten aanzien van arbeid zou samengaan met een eerder negatieve houding tegenover de vrije tijd, met het belangrijk achten van geld en efficiëntie, het belang van onafhankelijkheid en zelfredzaamheid en tenslotte ook met het geloof in God of het hiernamaals (Furnham, 1990). Daarbij hoort tevens een religieus gefundeerde goedkeuring van winst (Drenth, 1984: 104). Hard werken (en dus winst maken) werd opgevat als een uiting van een onberispelijke levensstijl, die tevens toonde dat men uitverkoren was (cf. ter Bogt & Raaijmakers, 2001). Deze ascetische instelling zou volgens Weber een belangrijke bijdrage geleverd hebben tot de economische expansie en de groei van het kapitalisme (Zanders et al., 1994: 105; ter Bogt, 1999). Vandaar dat Hammond en Williams (1976) hun maat voor arbeidsethos de naam 'Spirit of Capitalism' meegeven. Ter Voert (1994) spreekt over het burgerlijk-kapitalistisch ethos.

Over de actuele relevantie van een dergelijk ('traditioneel') arbeidsethos lopen de meningen in de onderzoeksliteratuur uiteen. De voorschrijdende secularisering van de samenleving leidt tot twijfels over het bestaan van een dergelijk 'religieus getint' concept. Sommigen stellen dan ook dat het arbeidsethos aan het verdwijnen, of minstens aan verandering onderhevig is (zie bv. Zijdeveld, 1979; Kelvin, 1980; Zanders, 1988). Anderen opperen dat de morele inbedding van arbeid aan erosie onderhevig is: vooral de jongere generaties zouden geen sterke (en zekere geen ethisch gefundeerde) gerichtheid op arbeid meer vertonen (voor een overzicht, zie bv.: Rosseel, 1985; Hchardus, 1999). Daartegenover staat de visie van een aantal auteurs, die de overlevingskracht van het arbeidsethos benadrukken (cf. MOW, 1987: 93).

Om dit concept te onderzoeken, werd een seculiere, niet-religieuze maat voor de arbeidsethiek ontwikkeld (De Witte, 1990 & 2000a&b) (1). De theoretische onderbouw van dit instrument werd gezocht in het 'latente deprivatiemodel' van Jahoda (Jahoda, 1982; zie ook Lagrou, 1983; Glorieux, 1995). Arbeid vervult, volgens Jahoda, meerdere functies in onze samenleving. Gaan werken biedt een inkomen, dat echter door het leveren van inspanningen verworven moet worden. Dit zijn de 'manifeste', door iedereen zichtbare functies van werk, die een ruilverhouding weerspiegelen: tegenover inspanningen staat een loon. Minder opvallend zijn de 'latente' functies, die pas opvallen wanneer men werkloos wordt. Arbeid structureert ons leven en biedt mogelijkheden tot zelfrealisatie, omdat men de eigen kennis, ervaring en vaardigheden kan inzetten en valoriseren. Tevens biedt arbeid de mogelijkheid om sociale contacten uit te bouwen en om status te verwerven. Tot slot opent arbeid de mogelijkheid om een bijdrage te leveren tot de ruimere samenleving, waardoor het tegemoet komt aan de nood aan een zinvol levensproject, dat het louter individuele niveau overstijgt. Daarmee werden zeven mogelijke functies van betaalde arbeid in kaart gebracht. Het theoretische uitgangspunt bij de constructie van een 'arbeidsethosschaal', is de idee dat de meeste hoger vermelde functies waarin arbeid

voorziet, in eerste instantie via betaalde arbeid gerealiseerd *moeten* worden (De Witte, 1990, 2000a & 2000b). In deze conceptualisering wordt dus de nadruk gelegd op het moreel verplichtend karakter van arbeid. Een versie van dit concept werd reeds eerder uitgetest in een postenquête bij Belgische werknemers (De Witte, 2000b) en bij Vlaamse scholieren (Vandoorne et al., 2000a). De opname van dit concept in het APS-survey van 1998 laat toe om het voor het eerst te exploreren bij een representatief staal van de Vlaamse bevolking (2).

Omdat er over het arbeidsethos in Vlaanderen nog geen onderzoek werd gerapporteerd dat gebaseerd is op een representatief staal van de (volwassen) bevolking, heeft deze bijdrage een exploratief karakter. Daarbij zoeken we een antwoord op volgende beschrijvende onderzoeksvragen:

1. In hoeverre leeft het arbeidsethos in de Vlaamse populatie?
2. Welke subgroepen binnen de populatie onderschrijven dit arbeidsethos in sterkere (of minder sterke) mate?
3. Is er een verschil in arbeidsethos tussen jongeren (12 tot 18 jarigen) en volwassenen?
4. Welke samenhangen doen er zich voor met andere concepten? We gaan daarbij enkel in op de samenhang met andere attitudes: in hoeverre is dit concept ingebed in een ruimere 'sociaal-cultureel conservatieve' attitudedimensie?

We bespreken eerst enkele verwachtingen uit de literatuur met betrekking tot deze onderzoeksvragen.

2. VERWACHTINGEN UIT DE LITERATUUR

2.1. Leeft het arbeidsethos nog?

Hoger werd reeds aangegeven dat diverse auteurs twijfelen over het (nog steeds) bestaan van het arbeidsethos in de huidige samenleving (bv. Zijderveld, 1979; Kelvin, 1980; Zanders, 1988). Velen verwachten dat het uitgehold werd door o.m. het seculariseringsfenomeen. Dit heeft natuurlijk vooral te maken met de religieuze oorsprong van het concept. Vandaar dat het zinvol is om eerst te exploreren in hoeverre een niet-religieus getinte operationalisering onderschreven wordt door de respondenten. Interessant daarbij is om tevens na te gaan met welke aspecten men in meerdere of mindere mate instemt. De gehanteerde meting wordt immers gebaseerd op de diverse deeldimensies die Jahoda onderscheidt. Sommige ervan zouden in sterkere mate kunnen worden benadrukt, en andere in mindere mate. Vergelijkbaar onderzoek in Nederland toont aan dat het arbeidsethos in 1990 nog steeds onderschreven werd, al hing dit tevens af van het geanalyseerde aspect (Zanders et al., 1994: 108-112). Zo stemde 70% in met de stelling "Als iemand van het leven wil genieten, behoort hij ook bereid te zijn er hard voor te werken". Anderzijds stemde

slechts 16% in met de stelling "Werken moet altijd op de eerste plaats komen, zelfs als het minder vrije tijd betekent".

2.2. Verschillen naar achtergrondkenmerken

De 'elite-elan'-hypothese stelt dat het arbeidsethos sterker leeft onder de hogere *beroepsgroepen* en de hoger geschoolden (Zanders, 1988). Onderzoek stelde echter een significante negatieve correlatie vast tussen arbeidsethos en het *opleidingsniveau* (Furnham, 1990). Een onderzoek naar de '*meaning of work*' in zeven westerse landen, kwam tot de bevinding dat hoger opgeleiden en de mensen met een hogere sociaal-economische positie werk in mindere mate als een plicht opvatten, in vergelijking tot lager opgeleiden en mensen met een lagere beroepspositie (MOW, 1987). De mogelijke samenhang met sociaal-cultureel conservatisme (zie verder) doet een sterkere profilering van het arbeidsethos onder lager geschoolden en 'lagere' beroepsgroepen veronderstellen. In vorig onderzoek werd herhaaldelijk vastgesteld dat het traditionele arbeidsethos nauw verwant is met cultureel-conservatieve opvattingen over de bijvoorbeeld de rolverdeling binnen het gezin, opvoeding en gezag (Raaijmakers, 1987; De Witte, 1990; Vandoorne et al., 2000b; ter Bogt & Raaijmakers, 2001). Deze cultureel conservatieve of traditionele opvattingen gedijen beter onder arbeiders (De Witte, 1990). Daarnaast wordt tevens vastgesteld dat ook zelfstandigen een sterker arbeidsethos vertonen (Claes, 1995).

Naar *leeftijd* toe wordt vaak een negatief verband vastgesteld: jongeren vertonen een minder sterk arbeidsethos dan ouderen (Raaijmakers, 1987; MOW, 1987: 106-107; Zanders, 1988). Op theoretische gronden zou men kunnen aannemen dat het arbeidsethos sterker wordt, naarmate men ouder wordt. Sommigen suggereren immers dat mensen geneigd zijn om meer conservatieve houdingen ten aanzien van sociale, economische en politieke thema's aan te nemen, naarmate ze ouder worden (Furnham, 1990). Ter Voert (1994) stelde echter vast dat de relatie tussen leeftijd en arbeidsethos in Nederland niet rechtlijnig is. Ouderen getuigden over het algemeen wel van een sterker ethos dan jongeren, maar de groep geboren tussen 1954 en 1963 had een lager arbeidsethos dan de groep geboren tussen 1964 en 1972. Vraag blijft echter of er dan sprake is van een leeftijdseffect (hoe ouder men wordt, hoe traditioneler men gaat denken) dan wel of er eerder sprake is van een generatie-effect (oudere generaties hebben traditionelere opvattingen dan jongere generaties). Omdat we in deze bijdrage met cross-sectionele data werken, zal hierover geen uitsluitel kunnen worden gegeven. Wel zullen we de samenhang met de leeftijd grondiger exploreren, door ook de resultaten van een ruimere scholierensteekproef aan de analyse toe te voegen.

De 'religieuze oorsprong' van het concept 'arbeidsethos' doet een samenhang met *kerkelijke betrokkenheid* vermoeden. Uit de onderzoeksliteratuur komt een associatie naar voor tussen de religieuze opstelling van het individu en diens instemming met het protestantse arbeidsethos (Furnham, 1995). In het kader van de Europese Waardenstudie werd bij een steekproef van Belgen een verband vastgesteld tussen de kerkelijke betrokkenheid en een gelijkaardige - doch niet identieke - maat voor

traditioneel arbeidsethos (De Witte, 2000a). Tevens werd in dit onderzoek vastgesteld dat er zich enkel een samenhang voordoet met 'traditionele' geloofsuitingen, die verwijzen naar de 'officiële' geloofsdoctrine van de katholieke kerk. Ook in scholierenonderzoek werd een samenhang vastgesteld (Vandoorne et al., 2000a). In deze bijdrage kunnen we deze veronderstelling toetsen bij een representatieve steekproef Vlamingen.

De heersende rolsocialisatie laat een sterker arbeidsethos onder mannen vermoeden. De rol van de man als belangrijkste kostwinner impliceert immers een sterkere (ethische) betrokkenheid op arbeid bij mannen (De Witte, 2000a). Onderzoek met een gelijkaardig concept stelde een samenhang vast met het *geslacht* van de geïnterviewden: mannen vertonen over het algemeen een iets sterkere gerichtheid op het traditionele arbeidsethos dan vrouwen (MOW, 1987: 106; Claes, 1995: 68; De Witte, 2000a).

Over de verschillen tussen werkenden en *werklozen* bestaat onduidelijkheid: sommigen suggereren dat werkloosheid tot een verlaging van het arbeidsethos leidt, terwijl anderen juist veronderstellen dat de werkloosheidservaring het arbeidsethos aanscherpt (voor een overzicht: De Witte, 1992). Een sterke betrokkenheid op arbeid vormt voor een werkloze een permanente bron van frustratie. Daarom wordt wel eens verondersteld dat de ervaring met werkloosheid op lange termijn, het belang dat men aan betaald werk hecht, zal afzwakken. Door het belang van werk af te zwakken, wordt de eigen werkloosheid immers minder belastend en kan de werkloze zijn gevoel voor eigenwaarde behouden. Onderzoek in Groot-Brittannië leverde empirische evidentie voor deze stelling (Warr & Jackson, 1987). De gevonden verschillen waren echter vrij klein. Omwille van het centrale belang van arbeid in onze samenleving, komt het dus niet tot een wezenlijk bijstellen van de arbeidsvisie bij (langdurig) werklozen (De Witte, 1993). Recent onderzoek op basis van de 'Employment in Europe Survey' komt zelfs tot de vaststelling dat de werklozen zich in sterkere mate verbonden voelen met werk in vergelijking tot werkenden (Gallie & Alm, 2000). Dit was ook het geval bij langdurig werklozen.

Exploratief kan onderzocht worden of er zich een verschil in arbeidsethos voordoet tussen *voltijds* en *deeltijds* werkenden. Bij de deeltijdsen kunnen we tevens opsplitsen naargelang de reden voor het deeltijds gaan werken gewenst of ongewenst was. We verwachten dat degenen die gewenst deeltijds werken, een lagere gerichtheid op arbeid zullen vertonen. Een sterkere normatieve gerichtheid op arbeid impliceert immers de wens om in sterkere mate te investeren in het werk (Furnham, 1990). Zo zou tevens de samenhang onderzocht kunnen worden tussen het arbeidsethos en het aantal uren dat men werkt (*overuren* inbegrepen). Ook de verschillen tussen loonarbeid en *vrijwilligerswerk* kunnen worden onderzocht: zet het arbeidsethos aan om vrijwilligerswerk op te nemen? Of remt het dergelijke activiteit juist af (o.m. door de perceptie dat dergelijk werk '(moreel) minderwaardig is')?

2.3. Samenhang met andere concepten en attitudes

Het arbeidsethos staat wellicht niet op zichzelf, maar hangt vermoedelijk samen met andere concepten en attitudes. In deze bijdrage exploreren we de samenhang tussen het arbeidsethos en enkele maten van sociaal-cultureel conservatisme. De gerichtheid op de traditionele invulling van arbeid zou immers een onderdeel kunnen vormen van een omvangrijker coherent sociaal-cultureel denkpatroon: het traditionalisme of het sociaal-cultureel conservatisme, waarin de gerichtheid op tradities centraal staat. Cultureel conservatisme verwijst naar de traditionele normen en opvattingen die in de samenleving leven met betrekking tot de individuele privé-sfeer, ethisch getinte thema's (zoals seksualiteit en bio-ethiek), het gezinsleven of ruimere maatschappelijke topics (zoals bijvoorbeeld tolerantie ten aanzien van etnische minderheden) (De Witte, 1990). Samen met 'economisch conservatisme' behoort deze dimensie tot de fundamentele van de ideologische cultuur, wat zich ondermeer vertaalt in het bepalen van het politieke stemgedrag (Middendorp, 1991; De Witte & Billiet, 1999). Inhoudelijk lijkt het logisch om een samenhang te veronderstellen tussen de traditionele visie over het belang van arbeid in onze samenleving (het traditioneel arbeidsethos) en traditionalisme op andere domeinen (De Witte, 2000a). Vorig onderzoek heeft vastgesteld dat er inderdaad een samenhang is tussen traditioneel arbeidsethos met verschillende indicatoren van cultureel conservatisme (Raaijmakers, 1987; De Witte, 2000a; Vandoorne et al., 2000b; ter Bogt & Raaijmakers, 2001). Daarin werd frequent, na principale componentenanalyse, één onderliggende dimensie aangetroffen tussen de verschillende indicatoren van cultureel conservatisme, met onder andere ook het traditioneel arbeidsethos. Ook tussen het protestantse arbeidsethos en indicatoren van sociaal-cultureel conservatisme werden er in de literatuur frequent verbanden gerapporteerd (bv. Furnham, 1995; Jones, 1997). We zullen deze samenhangen opnieuw testen in deze bijdrage, doch ditmaal bij een representatief staal van de Vlaamse populatie.

3. DATA EN OPERATIONALISERING

Om onze onderzoeksvragen te beantwoorden, maken we gebruik van data afkomstig uit twee surveys. De voornaamste databron is de survey van de Administratie voor Planning en Statistiek (APS) die in 1998 werd afgenomen. In het kader van deze survey werden 1491 Vlamingen tussen 16 en 75 jaar geïnterviewd. In bijlage 1 wordt een beschrijving van de steekproef naar enkele achtergrondkenmerken gegeven. Daarbij kan tevens de vergelijking gemaakt worden met de populatie in het Vlaams Gewest (16 - 75 jaar). De steekproef omvat iets meer mannen (51%) dan vrouwen (49%). De gemiddelde leeftijd van de respondenten is 43,6 jaar. Bijna 10% van de steekproef omvat studenten, 12% heeft hoogstens een diploma lager onderwijs, 23% een diploma lager secundair, 33% een diploma hoger secundair en 23% heeft een diploma hoger onderwijs. De steekproef sluit goed aan bij de populatiegegevens wat betreft de verdeling naar geslacht en leeftijd. In de steekproef zijn iets meer mannen opgenomen dan in de populatie. Ook naar leeftijd zijn de verschillen miniem, waardoor we mogen aannemen dat deze steekproef representatief is voor de Vlaamse

bevolking. Bij gebrek aan populatiegegevens kan de verdeling van de steekproef naar onderwijsniveau niet vergeleken worden met de bevolking. Uit een vergelijking van de werkenden uit de APS-steekproef met de populatie werkenden in Vlaanderen, blijkt wel dat de laagst geschoolden in zekere mate ondervertegenwoordigd zijn in de steekproef, en de hoger geschoolden in lichte mate oververtegenwoordigd (cf. De Witte et al., 2001: 75 en 98). Een dergelijke vertekening komt wel vaker voor bij survey-onderzoek (Loosveldt & Carton, 2001: 16-17).

Met betrekking tot de onderzoeksvraag naar de verschillen tussen jongeren en ouderen, vergelijken we de resultaten van het APS-survey met de resultaten van het scholierenonderzoek *Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld*, dat bij 12 tot 18-jarige scholieren werd uitgevoerd (3) (De Witte et al., 2000). In de vragenlijst die in het najaar van 1998 werd afgenomen, werd een identieke arbeidsethosschaal opgenomen, waardoor de vergelijking qua leeftijd kan worden uitgebreid tot 12-18 jarigen. Dit verhoogt natuurlijk de relevantie van uitspraken over een eventuele 'teloorgang van de arbeidsethiek' bij jongeren.

Zoals hoger werd aangegeven, werd voor de operationalisering van het *arbeidsethos* aangesloten bij het latente deprivatiemodel van Jahoda (1982). Het theoretische uitgangspunt is de idee dat de meeste functies waarin arbeid volgens Jahoda voorziet, in eerste instantie via betaalde arbeid gerealiseerd *moeten* worden. Dit uitgangspunt werd in acht items omgezet. Daarbij werd steeds gepoogd om de plichtsdimensie in de verf te zetten, door bv. te stellen dat men iets 'moet', of door het item dusdanig te formuleren dat het een normatief karakter krijgt. Drie uitspraken hebben betrekking op de manifeste functies. Vooreerst is men verplicht om te gaan werken om in het eigen levensonderhoud te voorzien. Door niet te gaan werken profiteert men immers van de inspanningen van anderen. Het verwerven van geld zonder zich ervoor te moeten inspannen, is in deze visie dan ook beschamend. Dit leidde tot het item: "Het is beschamend om geld te krijgen zonder ervoor te moeten werken". Om te werken dient men inspanningen te leveren. Deze inspanningen en de discipline die ze vergen, worden als gunstig beschouwd voor het individu: hard werken 'versterkt de persoonlijkheid'; discipline versterkt en loutert de mens. Dit sluit aan bij het puriteins ascetisme dat benadrukt wordt in het protestantse arbeidsethos (Furnham, 1990). Dit principe werd verwoord in de uitspraken "Van hard werken wordt je een beter mens" en "Werk moet altijd op de eerste plaats komen, ook al betekent dit dat men daardoor minder vrije tijd heeft".

Vier items werden geformuleerd m.b.t. de latente functies van arbeid. De idee dat arbeid structurerend werkt, sluit in zekere mate aan bij de disciplinerende visie op werk. Deze idee werd verwoord in de uitspraak: "Mensen die niet willen werken, worden lui en futloos". De zelfrealisatie via arbeid werd verwoord in: "Het is pas in zijn werk dat een mens zich ten volle kan ontplooien". Voor de functie 'sociale contacten' werd geen uitspraak geformuleerd. Het is immers niet realistisch om te veronderstellen dat sociale contacten in onze samenleving *in eerste instantie* via de arbeidsrol gerealiseerd *moeten* worden. Daarvoor vormt het interageren met anderen immers een te centrale categorie, die tegemoet komt aan een erg fundamentele nood. Anders ligt het m.b.t. het leveren van een bijdrage aan de samenleving. Ook m.b.t. deze functie van werk kunnen we veronderstellen dat arbeid als centraal middel

gepercipieerd wordt om aan deze functie tegemoet te komen. Dit leidt tot het item "Werken is een plicht tegenover de samenleving". Dat men pas status en respect verdient door te werken, wordt verwoord in de uitspraak: "Men is pas iemand als men werkt". Deze items werden aangevuld met een algemene uitspraak, die niet onmiddellijk tot een van de concrete functies kan worden herleid: "Iedereen die in staat is om te werken, moet gaan werken". Daarmee wordt dus de algemene plicht tot arbeid benadrukt.

Aangezien *beroepsklasse* enkel bij werkenden werd bevraagd, werden de niet werkenden als aparte categorie in de beroepsklasse-variabele opgenomen. Zodoende is beroepsklasse een variabele met 6 categorieën ('ongeschoolde arbeider', 'geschoolde arbeider', 'bediende', 'hogere bediende/kaderlid', 'zelfstandige' en 'niet werkend'). Het *opleidingsniveau* werd opgedeeld in vier categorieën, van 'geen diploma of enkel lager onderwijs' tot 'diploma hoger onderwijs of universiteit'. Van respondenten die momenteel voltijds dagonderwijs volgen, werd hun huidige opleidingsniveau opgenomen. Een aparte variabele zet de werkenden af tegen de niet-werkenden. *Leeftijd* werd onderverdeeld in vijf categorieën, met een interval van 10 jaar. De maat voor *kerkelijke betrokkenheid* werd op eenzelfde manier gecodeerd als in ISPO-onderzoek (ISPO, 1998) op basis van de variabelen 'levensbeschouwelijke overtuiging' en 'deelname aan religieuze diensten'. Dit resulteerde in een variabele met zes categorieën, van 'niet-religieus' tot 'kerkganger'. *Voltijds of deeltijds werken* is een dichotome variabele, waarbij de werkenden die minder dan 37,5 uren per week werken in de categorie 'deeltijds werkend' werden opgenomen. Bij deeltijds werkende respondenten werd gepeild naar de reden voor het deeltijds werken. De verschillende redenen werden opgedeeld in twee categorieën: 'gewenst deeltijds' en 'ongewenst deeltijds'. Onder 'gewenst deeltijds' vallen de respondenten die aangaven dat ze deeltijds werken om voor de kinderen of anderen te zorgen of om meer vrije tijd te hebben. 'Ongewenst deeltijds werken' heeft betrekking op degenen die deeltijds moesten gaan werken omwille van de gezondheid, bezuinigingen door de werkgever of de aard van de job. *Aantal uren werk* is een variabele die uit drie categorieën bestaat, van 'weinig werken' (minder dan 20 uur per week) over 'normaal werken' (20 tot 50 uur per week) tot 'veel werken' (meer dan 50 uur per week). Tenslotte werd de respondenten gevraagd of ze al of niet *vrijwilligerswerk* verrichten.

Als meetinstrumenten voor *sociaal-cultureel conservatisme* nemen we drie schalen op. Deze peilen naar de aanvaardbaarheid van cultureel afwijkend gedrag (culturele permissiviteit), de negatieve houding tegenover vreemdelingen en de negatieve houding ten aanzien van de welvaartstaat. De schaal *culturele permissiviteit* bestaat uit 6 items (voorbeelditem: 'In welke mate vindt u het dragen van zeer opvallende en uitdagende kledij aanvaardbaar?'). Deze items werden opgeteld tot een betrouwbare 11-puntenschaal ('0' = minimale permissiviteit en '10' = maximale permissiviteit; Cronbach Alpha = .77). De schaal *negatieve houding t.a.v. vreemdelingen* bestaat uit 14 items (voorbeelditem: 'Migranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen'; Cronbach Alpha = .75). De schaal *negatieve houding tegenover de welvaartstaat* bestaat uit 5 items (voorbeelditems: 'De welvaartstaat zorgt ervoor dat mensen lui worden' en 'Niemand verdient een sociale uitkering; iedereen moet voor zichzelf zorgen'; Cronbach Alpha = .76). Centraal in deze schaal staat dus de (cultureel

getinte) idee dat de welvaartsstaat haar burgers gemakzuchtig maakt, omdat ze geld krijgen zonder dat ze zich daarvoor moeten inspannen.

4. RESULTATEN

4.1. In hoeverre leeft het arbeidsethos in de Vlaamse populatie?

De acht uitspraken over de 'arbeidsethiek' werden beoordeeld op een vijf-puntenschaal gaande van '1' ('helemaal akkoord') tot '5' ('helemaal niet akkoord'). Tabel 1 bevat de beoordeling van deze items, het itemgemiddelde (met standaarddeviatie) en de factorladingen (principale componentenanalyse, varimaxrotatie).

Tabel 1. Beoordeling van de verschillende uitspraken van de arbeidsethosschaal, bevolking 16 tot 75 jaar, APS 1998 (in %)

Uitspraak	Akkoord (1)	Niet akkoord (2)	Gemidd elde (3)	S.D.	Factor- lading
1. Mensen die niet willen werken, worden lui en futloos	65,5	16,7	3,7	1,1	.59
2. Iedereen die in staat is te werken, moet gaan werken	56,8	25,1	3,4	1,1	.73
3. Werken is een plicht tegenover de samenleving	49,1	25,3	3,3	1,0	.69
4. Het is pas in zijn werk dat men zich ten volle kan ontplooiën	42,2	38,7	3,1	1,1	.67
5. Men is pas iemand als men werkt	36,5	44,8	2,9	1,2	.78
6. Het is beschamend om geld te krijgen zonder ervoor te moeten werken	30,8	48,4	2,8	1,2	.46
7. Van hard werken word je een beter mens	29,3	49,4	2,8	1,1	.72
8. Werk moet altijd op de eerste plaats komen, ook al betekent dit dat men daardoor minder vrije tijd heeft	23,1	56,2	2,6	1,1	.57

(1) Samenvoeging van de categorieën 'akkoord' en 'volledig akkoord'

-
- (2) Samenvoeging van de categorieën 'niet akkoord' en 'helemaal niet akkoord'
(3) Gemiddelde op de vijfpuntenschaal (1 = 'helemaal niet akkoord' en 5 = 'volledig akkoord')

De instemmingpercentages met de acht uitspraken tonen aan dat het traditionele arbeidsethos nog steeds een zeker draagvlak heeft in Vlaanderen. Toch zijn er grote verschillen tussen de diverse uitspraken. De uitspraken die verwijzen naar het verplichtende karakter van werk, kunnen het meest op instemming rekenen. Meer dan de helft van de respondenten vindt dat 'iedereen die in staat is te werken, moet gaan werken' en bijna de helft van de respondenten is van mening dat 'werken een plicht is tegenover de samenleving'. Heel wat minder instemming krijgt de uitspraak 'werk moet altijd op de eerste plaats komen, ook al betekent dit dat men daardoor minder vrije tijd heeft' (bijna één op vier stemt in, meer dan de helft gaat niet akkoord). Werk is dus belangrijk, maar vrije tijd is dit ook en dus mag werk voor veel Vlamingen niet ten koste gaan van die vrije tijd. De morele veroordeling van mensen die niet (willen) werken kan eveneens op bijval rekenen. Alhoewel meer dan 65% van mening is dat 'mensen die niet willen werken, lui en futloos worden', stemmen toch minder respondenten (bijna één op drie) in met de uitspraak 'het is beschamend om geld te krijgen, zonder ervoor te moeten werken'. Deze laatste uitspraak lokt meer tegenstanders dan voorstanders. De ontplooiingskansen die werk biedt ('het is pas in zijn werk dat men zich ten volle kan ontplooien'), het moreel verheffende karakter van werk ('van hard werken word je een beter mens') en de status die eruit voortvloeit ('men is pas iemand als men werkt') kunnen 30 à 40% van de Vlamingen bekoren.

Een factoranalyse op deze acht uitspraken wijst op één onderliggende dimensie (met 43% verklaarde totale variantie). Deze acht uitspraken vormen zo een indicator voor het 'traditioneel arbeidsethos'. De factorladingen van de diverse items werden opgenomen in de laatste kolom van Tabel 1. Alle acht items laden hoog op dezelfde factor. Vooral het statusaspect ('men is pas iemand als men werkt') en de algemene plicht tot arbeid ('iedereen die in staat is te werken, moet gaan werken'), bepalen de betekenis van de onderliggende dimensie (4).

De sommering van deze items resulteert in een arbeidsethosschaal, die betrouwbaar is (Cronbach Alpha: .81). Deze schaal werd zo gehercodeerd dat ze varieert tussen nul en tien, waarbij een hogere score wijst op een sterker traditioneel arbeidsethos. Een score '0' betekent een maximale afwijzing van de schaalinhoud en een score '10' een maximale instemming. Een '5' is een neutrale positie. Gemiddeld scoren de respondenten 5,2 (s.d. = 1,8) op deze schaal. Dit is dus een eerder neutrale positie. Vlamingen hebben gemiddeld een 'neutraal' traditioneel arbeidsethos. Deze 'neutrale' score verbergt echter grote verschillen. Iets meer dan de helft van de Vlamingen scoort aan de afwijzende zijde van de schaal, waarbij 7% het traditionele arbeidsethos in sterke mate afwijst (score lager dan 2,5). Ongeveer vier op tien Vlamingen heeft een matig arbeidsethos (score tussen 5 en 7,5) en 8% geeft blijk van een sterk arbeidsethos (score hoger dan 7,5; voor exacte percentages, zie tabel 4). Alhoewel het arbeidsethos dus niet is verdwenen, kent het toch ongeveer evenveel 'tegenstanders' als 'voorstanders' in de Vlaamse bevolking.

4.2. Wie onderschrijft het arbeidsethos?

Niet iedereen onderschrijft dus het arbeidsethos in een gelijke mate. De verschillen in de steekproef suggereren dat de diverse socio-demografische kenmerken een rol kunnen spelen bij het differentiëren van de respondenten. In deze paragraaf willen we nagaan hoe de diverse bevolkingsgroepen zich ten opzichte van elkaar verhouden inzake arbeidsethos. Welke bevolkingsgroepen worden gekenmerkt door een matig tot sterk arbeidsethos en welke groepen nemen een eerder afwijzende houding in? In onderstaande tabel worden de resultaten van een meervoudige classificatie-analyse weergegeven. Via een dergelijke analyse worden de gemiddeldes voor de diverse waarden binnen één variabele herberekend, nadat de invloed van de overige variabelen uit dit gemiddelde werd uitgezuiverd (Nie et al., 1975: 410-418).

Bivariaat (eerste kolom) stellen we in volgorde van belangrijkheid vast dat het arbeidsethos samenhangt met de leeftijd (niet-lineaire samenhang; ouderen hebben een sterker arbeidsethos dan jongeren; twintigers hebben evenwel een sterker arbeidsethos dan dertigers; $\eta^2 = .32$), onderwijsniveau (hoe hoger de genoten opleiding, hoe lager het arbeidsethos; $\eta^2 = .21$), beroepsklasse (bedienden en kaderleden hebben een minder sterk arbeidsethos in vergelijking met arbeiders, zelfstandigen en niet-werkenden; $\eta^2 = .18$), kerkelijkheid (niet-katholieken hebben een minder sterk arbeidsethos dan katholieken; hoe nauwer verbonden met het kerkelijk instituut, hoe sterker het arbeidsethos; $\eta^2 = .16$) en geslacht (mannen hebben een iets sterker arbeidsethos dan vrouwen; $\eta^2 = .07$). Alle in tabel 2 vermelde variabelen vertonen in de bivariate analyse dus een significante samenhang met het arbeidsethos.

In de multivariate analyse (tweede kolom) worden enkele bivariate samenhangen afgezwakt. Arbeidsethos blijft het sterkst samenhangen met de leeftijd ($\beta = .31$). Opmerkelijk blijft de 'knik' bij de dertigers, die eveneens werd vastgesteld door ter Voert (1994) in Nederland. In een volgende paragraaf gaan we dieper in op deze vaststelling. Beroepsklasse blijft een significante samenhang vertonen ($\beta = .14$). Arbeiders (zowel ongeschoolde als geschoolde) en zelfstandigen vertonen een sterker arbeidsethos dan bedienden. De samenhang met het onderwijsniveau daalt gevoelig nadat de andere variabelen onder controle worden gehouden ($\beta = .09$). Na controle voor de andere kenmerken, is er slechts een klein significant netto-effect van het onderwijsniveau. Het geslacht blijft een kleine, doch significante samenhang vertonen ($\beta = .06$). De samenhang met kerkelijkheid ten slotte, wordt volledig wegverklaard.

Tabel 2. Uitsplitsing van arbeidsethos naar socio-demografische kenmerken, bevolking 16 tot 75 jaar, APS 1998 (Gemiddeldes voor en na MCA-analyse)

	Gemiddelde voor correctie	Gemiddelde na correctie
Geslacht		
Man	5,30	5,28
Vrouw	5,10	5,08
Eta/beta	.07**	.06*
Onderwijsniveau		
Lager onderwijs/geen	6,05	5,50
Lager secundair onderwijs	5,32	5,10
Hoger secundair onderwijs	5,11	5,25
Hoger onderwijs/universitair	4,76	5,00
Eta/Beta	.21***	.09*
Leeftijd		
<30 jaar	4,88	4,95
30-39jaar	4,57	4,56
40-49 jaar	5,01	4,99
50-59 jaar	5,27	5,23
>60 jaar	6,25	6,21
Eta/Beta	.32***	.31***
Kerkelijke betrokkenheid		
Niet-religieus	4,78	4,94
Vrijzinnig	4,78	4,94
Andere	4,68	4,76
Randkerkelijk	5,21	5,24
Onregelmatig praktiserend	5,24	5,22
Kerkganger	5,75	5,41
Eta/Beta	.16***	.09ns
Beroepsklasse		
Ongeschoolde arbeider	5,75	5,89
Geschoolde arbeider	5,22	5,51
Bediende	4,74	5,13
Hogere bediende/kaderlid	4,53	4,89
Zelfstandige	5,51	5,72
Niet werkend	5,38	5,05
Eta/Beta	.18***	.14***
R		.37
R ²		.14

*: p<.05; **: p<.01; ***: p<.001, n.s.: niet significant

Naast de samenhang met de socio-demografische kenmerken werden ook enkele andere samenhangen exploratief getoetst. Onderstaande tabel geeft het gemiddelde

arbeidsethos weer in functie van het al dan niet werkend zijn, het voltijds of deeltijds werken, de reden voor deeltijds werk, het aantal uren dat wordt gewerkt en het al dan niet verrichten van vrijwilligerswerk. Het betreft steeds de resultaten van bivariate variantie-analyses.

Tabel 3. Uitsplitsing arbeidsethos naar enkele additionele variabelen, bevolking 16 tot 75 jaar, APS 1998 (gemiddeldes)

		Arbeidsethos	
<i>Werkend versus werkloos</i>			
	Werkend	5,0	
	Werkloos	4,9	
F			1,3ns
Vrijheidsgraden			(1,816)
Eta			.02ns
<i>Voltijds of deeltijds werken</i>			
	Voltijds werken	5,0	
	Deeltijds werken	4,9	
F			0,9ns
Vrijheidsgraden			(1,735)
Eta			.04ns
<i>Reden voor deeltijds werken</i>			
	Gewenst	4,6	
	Geen	4,6	
	Ongewenst	5,4	
F			11,6*
Vrijheidsgraden			(2,174)
Eta			.20*
<i>Aantal uren werk</i>			
	Weinig (<20u/week)	5,1	
	Normaal (20-50 u/week)	4,9	
	Veel (>50u/week)	5,1	
F			2,7ns
Vrijheidsgraden			(1,734)
Eta			.05ns
<i>Vrijwilligerswerk</i>			
	Ja	5,2	
	Nee	5,2	
F			0,4ns
Vrijheidsgraden			(1,1433)
Eta			.02ns

*: $p < .05$; **: $p < .01$; ***: $p < .001$, n.s.: niet significant

Respondenten die betaald werk verrichtten en respondenten die momenteel werkloos zijn (of op zoek zijn naar een eerste werk) verschillen niet van elkaar inzake hun

arbeidsethos. Uit deze cross-sectionele vergelijking vinden we dus geen aanduidingen om de stelling te staven dat werkloosheid het arbeidsethos aanscherpt of afzwakt.

Voltijds werkenden verschillen ook niet van deeltijds werkenden. Op zich hebben deeltijds werkenden dus geen lagere normatieve gerichtheid op arbeid. Wanneer we echter uitsplitsen naargelang de reden voor het deeltijds werk, dan merken we wel verschillen. Respondenten die ervoor kiezen om deeltijds te werken ('gewenst'), staan eerder afwijzend tegenover het traditioneel arbeidsethos, terwijl mensen die ongewenst deeltijds - moeten - werken, een matig positief arbeidsethos vertonen. Deze laatsten hebben tevens een hogere score dan de voltijds werkenden. Deze vaststelling suggereert autoselectie: individuen met een lager arbeidsethos verkiezen wellicht vaker om deeltijds te gaan werken. Investeren in arbeid is voor hen immers minder prioritair (cf. Furnham, 1990). Gezien het cross-sectioneel karakter van dit onderzoek kan hierover echter geen eenduidige uitspraak worden gedaan.

Het aantal uren dat men per week in betaalde arbeid investeert, hangt niet samen met het arbeidsethos. Tenslotte is er ook geen verschil tussen degenen die soms vrijwilligerswerk verrichten en degenen die dit niet doen.

4.3. Een verdere exploratie van de samenhang met leeftijd: een vergelijking met scholieren

In de tachtiger jaren werd door verschillende sociologen en filosofen gesuggereerd dat er bij jongeren sprake is van een 'teloorgang van de arbeidsethiek' (Rosseel, 1985; De Witte, 1992; Elchardus, 1999). De hierboven beschreven samenhang tussen leeftijd en arbeidsethos toonde inderdaad dat oudere generaties in sterkere mate het arbeidsethos onderschrijven dan de jongere generaties. Een opmerkelijke vaststelling in dit onderzoek is evenwel de knik in de lineaire relatie bij de dertigers. Twintigers vertonen een sterker arbeidsethos dan de dertigers. Een gelijkaardige vaststelling werd gevonden in Nederland (ter Voert, 1994). Ter interpretatie hiervan inspireert ter Voert (1994) zich op het werk van Inglehart (1990): oudere generaties zijn opgegroeid in tijden waarin er minder materiële voorspoed en sociale zekerheid was en zijn daardoor in sterkere mate gericht op het veilig stellen van hun economische basis. Het feit dat de jongste leeftijdsgroep weer iets traditioneler denkt, zou in deze redenering het gevolg kunnen zijn van de economische neergang in de jaren '70. Ter Voert sluit echter niet uit dat ook levenscycluseffecten kunnen spelen. Twintigers zijn over het algemeen met het begin van hun carrière en met het opbouwen van hun toekomst bezig en kunnen daardoor iets meer geneigd zijn om waardering te hebben voor hard werken en de uitbouw van een carrière (ter Voert, 1994).

Dezelfde reeks uitspraken over arbeid werd in het najaar van 1998 ook voorgelegd aan 4927 Vlaamse scholieren tussen 12 en 18 jaar (Vandoorne et al., 2000a). Dit biedt de unieke mogelijkheid om na te gaan in hoeverre de bevinding dat de jongste generaties iets sterker belang hechten aan arbeid, zich ook bij scholieren voordoet.

Gemiddeld 'scoren' de scholieren 5,1 op een identieke arbeidsethosschaal (5). Wanneer we hun score in vier categorieën indelen (zelfde grenswaarden als bij het APS-survey), dan blijkt dat ongeveer 6% van de scholieren gekenmerkt wordt door een sterk arbeidsethos. Vier op tien scholieren heeft een matig arbeidsethos en eenzelfde aantal neemt een licht afwijzende houding tegenover het arbeidsethos in. Tenslotte worden 6% scholieren gekenmerkt door een sterk afwijzende houding. Tabel 4 zet deze gegevens bij scholieren af tegen de gegevens van volwassenen (16 tot 75 jaar).

Tabel 4. Vergelijking arbeidsethos tussen volwassenen en jongeren

	Volwassenen (a)	Scholieren (b)
Gemiddelde	5,2	5,1
Sterk arbeidsethos	8%	6%
Matig arbeidsethos	42%	43%
Licht afwijzend	43%	45%
Sterk afwijzend	7%	6%

$X^2 = 11,33$, df: 7; $p < .25$

(a) Bevolking 16 tot 75 jaar, APS 1998 (N= 1491)

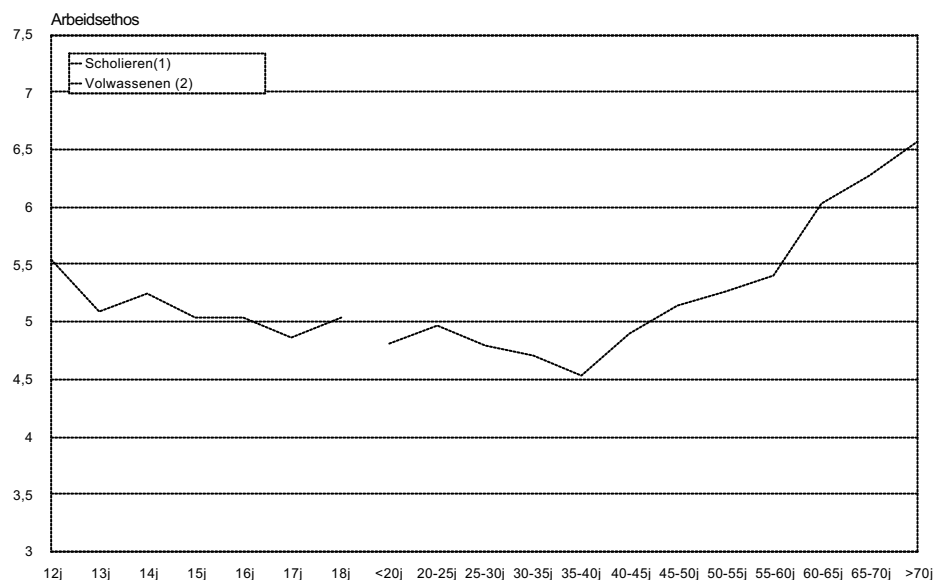
(b) Scholieren secundair onderwijs, 'Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld' 1998 (N= 4927)

Het gemiddelde en ook de verdeling in vier groepen verschillen voor beide steekproeven niet significant van elkaar (cf. de resultaten van de chikwadraattoets onderaan tabel 4). Scholieren verschillen dus gemiddeld niet van de gemiddelde volwassen Vlaming. Een 'teloorgang' van het arbeidsethos bij jongeren wordt dus niet vastgesteld.

Alhoewel de scholieren globaal genomen dus eenzelfde gemiddeld arbeidsethos vertonen, verschilt hun beoordeling van de diverse items toch in zekere mate van deze bij de volwassenen (tabel niet weergegeven in deze bijdrage). De scholieren nemen frequenter een meer neutrale positie in. Sommige adolescenten blijken dus nog geen uitgesproken mening omtrent arbeid te hebben, wat gezien kan worden als een gevolg van het feit dat de vorming van maatschappelijke houdingen pas in de loop van de adolescentie tot ontwikkeling komt (Raaijmakers, 1993). Volwassenen daarentegen tonen meer polarisering in hun antwoordpatroon. Alhoewel de percentages in zekere mate verschillen, is er wel een min of meer gelijke tendens in de verdeling tussen voor- en tegenstanders. Een uitzondering daarop vormt de uitspraak 'het is beschamend om geld te krijgen, zonder ervoor te moeten werken'. Bij de volwassen keurt bijna de helft deze uitspraak af, terwijl bijna drie op tien ermee akkoord gaat. Bij de scholieren keurt 'slechts' drie op tien respondenten deze uitspraak af, terwijl bijna vier op tien ermee akkoord gaat.

Met de bijkomende data van scholieren kunnen we tot slot de samenhang van het arbeidsethos met de leeftijd van naderbij bekijken (zie grafiek 1).

Grafiek 1. Arbeidsethos naar leeftijd



Bron: (1) Scholieren secundair onderwijs, 'Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld', 1998 (N=4927)
 (2) Bevolking 16 tot 75 jaar, APS 1998 (N= 1491)

In grafiek 1 wordt de gemiddelde score voor arbeidsethos bij de scholieren per jaar weergegeven. Bij de volwassenen worden leeftijdscategorieën van vijf jaar gebruikt. Bij de scholieren merken we een dalende tendens op: 12-jarigen hebben een sterker arbeidsethos dan de +16-jarigen. Bij de volwassenen wordt die dalende tendens grofweg verder gezet. Het arbeidsethos vindt zijn dieptepunt bij de 35 tot 40-jarigen. Daarna vertoont het arbeidsethos terug een gestage stijging. Jongeren (zowel scholieren als de -25-jarigen uit het APS-survey) vertonen dus geen lagere normatieve betrokkenheid bij arbeid dan volwassenen in het algemeen. Onze gegevens geven dus geen empirische evidentie voor de stelling dat er bij jongeren sprake is van een teloorgang van de arbeidsethiek. Onze resultaten bevestigen wel de tendens dat de jongste generaties, geboren na 1968, een traditioneler kijk hebben op arbeid dan de generatie geboren tussen 1958 en 1968. Is er hier sprake van een generatie-effect? Generatie-effecten kunnen we echter niet hard maken met cross-sectionele data. De nu volgende interpretatie van de gegevens is dus louter speculatief.

Mensen uit eenzelfde generatie hebben gedurende hun jeugd, hun formatieve periode, de maatschappelijke gebeurtenissen in ongeveer dezelfde leeftijdsfase doorgemaakt (van Dam & van Snippenburg, 1990). Ingrijpende maatschappelijke gebeurtenissen gedurende die formatieve periode blijven verankerd in het 'collectieve geheugen' van een generatie en hebben dus een blijvend effect doorheen de tijd. Wanneer we de

gegevens bekijken in het licht van dergelijke generatie-effecten, dan zien we dat diegenen met de laagste arbeidsethiek (de 35 tot 40-jarigen) 18 jaar werden in de periode 1976-1981. Deze cohorte betrad dus de arbeidsmarkt in een periode die werd gekenmerkt door economische crisis en hoge werkloosheid. De achterliggende redenering is dat wanneer men opgroeit in een periode van economische onzekerheid, men meer gericht zal zijn op het veiligstellen van de economische basis (Inglehart, 1990; ter Voert, 1994). Wanneer het welvaartsniveau stijgt en de bestaanszekerheid toeneemt, zullen mensen steeds minder gericht zijn op het veilig stellen van hun economische zekerheden en daardoor ook minder geneigd zijn het traditionele arbeidsethos te onderschrijven. De vrees die onderzoekers in de jaren '80 uitdrukten dat de hoge werkloosheid gevolgen zou hebben voor de arbeidsmoraal van de jongeren (cf. Rosseel, 1985; De Witte, 1992), zou afgaande op deze interpretatie van onze data wel eens gegrond kunnen geweest zijn. De hoge werkloosheid waarmee de jongeren in die jaren werden geconfronteerd, kan hun arbeidsmoraal hebben beïnvloed. In dit geval dienen we dus eerder van een generatie-effect dan van een leeftijdseffect te spreken. In hoeverre dit werkelijk zo is, kan met deze data echter niet worden uitgemaakt.

In plaats van een generatie-effect kan er echter ook sprake zijn van een levensfase-effect. Jonge ouders (dertigers) hebben misschien meer 'aan het hoofd' dan alleen werk. In een bijkomende (hier niet weergegeven) analyse werd de invloed van de gezinslast (geoperationaliseerd door het aantal kinderen ten laste) nagegaan. Bivariaat is er een samenhang tussen gezinslast en arbeidsethos: hoe meer kinderen ten laste, hoe lager het arbeidsethos. In een multivariate analyse blijft het effect van de leeftijd echter even sterk. Onafhankelijk van het aantal kinderen ten laste vertonen dertigers dus een lager arbeidsethos. De gezinslast op zich kan de knik bij de dertigers niet verklaren.

4.4. Samenhang met sociaal-cultureel conservatisme

Vanuit de literatuur wordt verwacht dat het arbeidsethos deel uitmaakt van een ruimere attitudedimensie: het sociaal-cultureel conservatisme. We bekijken daarvoor de correlaties tussen het arbeidsethos enerzijds en culturele permissiviteit, negatieve houding ten aanzien van de welvaartstaat en negatieve houding ten aanzien van vreemdelingen anderzijds. Daarnaast wordt via een tweede-orde factoranalyse nagegaan of al deze concepten verwijzen naar éénzelfde onderliggende dimensie. De resultaten van deze analyses werden opgenomen in tabel 5.

Tabel 5. Samenhang tussen arbeidsethos en uitingen van sociaal-cultureel conservatisme, bevolking 16 tot 75 jaar, APS 1998 (correlatiecoëfficiënten en factorladingen)

	Correlatie met arbeidsethos	Factorlading
Arbeidsethos	-	.75
Culturele permissiviteit	-.34***	-.72
Negatieve houding tav de welvaartstaat	.42***	.68
Negatieve houding tav vreemdelingen	.16***	.49

*: $p < .05$; **: $p < .01$; ***: $p < .001$, n.s.: niet significant

De gevonden samenhangen zijn zoals verwacht. Het arbeidsethos hangt het sterkst samen met de 'negatieve houding ten opzichte van de welvaartstaat' ($r = .42$, $p < .001$). Een traditionele, normatieve benadering waarin de plicht tot arbeid wordt benadrukt, gaat dus samen met een houding waarbij de welvaartstaat wordt gezien als een instantie die de mensen lui en gemakzuchtig maakt. Mensen die arbeid als een morele plicht zien, verwerpen de idee dat mensen geld mogen krijgen zonder ervoor te moeten werken. Deze vaststelling strookt met de vaststellingen die gedaan worden met operationalisering van het protestantse arbeidsethos (bv. Furnham, 1995; Jones, 1997). Een traditionele invulling van arbeid gaat tevens samen met een lagere permissiviteit ten opzichte van cultureel afwijkend gedrag ($r = -.34$, $p < .001$). Ook met negatieve houdingen tegenover vreemdelingen is er een positieve correlatie, maar die is zwakker. Hoe hoger de score voor arbeidsethos, hoe negatiever de houding ten aanzien van vreemdelingen ($r = .16$, $p < .001$). Via een 'tweede orde' factoranalyse (principale componentenanalyse; varimaxrotatie) werd nagegaan of deze vier schalen naar éénzelfde dimensie verwijzen. De factoranalyse toont inderdaad aan dat de vier schalen als indicatoren kunnen worden beschouwd van één onderliggende dimensie (eigenwaarde = 1,79, 44,6% verklaarde totale variantie). Dit bevestigt dat het traditionele arbeidsethos deel uitmaakt van de ruimere dimensie 'sociaal-cultureel conservatisme', zoals verondersteld.

5. BESLUIT EN DISCUSSIE

In deze bijdrage werd het concept 'arbeidsethos' geëxploreerd op basis van het survey dat de Algemene Planning Statistiek (APS) in 1998 in Vlaanderen liet uitvoeren. Daarbij werd een eigen operationalisering van het concept arbeidsethos gehanteerd, gebaseerd op het werk van Jahoda (1992). Omdat het de eerste analyse bij een representatieve steekproef in Vlaanderen betrof, heeft onze analyse een verkennend

sentatieve steekproef in Vlaanderen betrof, heeft onze analyse een verkennend en beschrijvend karakter. Vier onderzoeksvragen werden geëxploreerd.

Vooreerst wilden we nagaan in hoeverre het sterk religieus geïnspireerd concept 'arbeidsethos' nog voorkomt in de populatie. De toegenomen secularisering doet diverse auteurs hieraan immers twijfelen (bv. Zijderveld, 1979; Zanders, 1988). Uit de resultaten blijkt dat het arbeidsethos in 1998 nog steeds een draagvlak heeft in Vlaanderen: ongeveer de helft van de respondenten stemde immers met de totale schaal in (score boven het theoretische schaal midden). De schaal wordt anderzijds ook afgewezen door een ongeveer even grote groep. Naar interpretatie van deze bevindingen toe stelt zich dus het dilemma van het 'half volle of half lege glas'. Al naar gelang het standpunt dat men inneemt, kan men immers stellen dat 'nog steeds' de helft van de populatie met het arbeidsethos instemt ('het glas is half vol'). Anderen kunnen echter met evenveel reden verkondigen dat het 'slechts' de helft van de respondenten betreft. Deze vaststellingen worden nog verder genuanceerd door de beoordeling van de afzonderlijke uitspraken onder de loep te nemen. Met algemene, sterk normatieve uitspraken, zoals 'iedereen die in staat is te werken, moet gaan werken' en 'werken is een plicht tegenover de samenleving' gaat ongeveer de helft van de respondenten akkoord. Concretere uitspraken, zoals 'het is beschamend om geld te krijgen zonder ervoor te moeten werken', en vooral 'werk moet steeds op de eerste plaats komen, ook al betekent dit dat men daardoor minder vrije tijd heeft' kunnen echter op heel wat minder instemming rekenen. Wat het verschil tussen algemene en concretere items betreft, stemmen de resultaten in Vlaanderen overigens opvallend overeen met de resultaten die uit Nederlands onderzoek naar voor komen (Zanders et al., 1994: 108-110 en 288). Blijkbaar betreft het hier dus een ruimer fenomeen, dat Vlaanderen overstijgt. Aan arbeid wordt in 'de lage landen' nog steeds een verplichtend karakter toegekend, maar de reikwijdte van deze plicht kent ook grenzen. Ook vrije tijd wordt immers als belangrijk beschouwd.

De score op de arbeidsethosschaal werd vervolgens uitgesplitst, om na te gaan in hoeverre er zich verschillen voordeden tussen diverse categorieën respondenten. Over sommige van deze achtergrondkenmerken werden op basis van de onderzoeksliteratuur verwachtingen uitgesproken; andere werden voor het eerst geëxploreerd. Over het algemeen werden de bevindingen uit buitenlands onderzoek daarbij bevestigd. Dit heeft als minimale verdienste dat er werd aangetoond dat deze trends ook gelden voor Vlaanderen.

Zo werd vastgesteld dat mannen een iets hoger arbeidsethos vertonen dan vrouwen. Dit verschil sluit aan bij vaststellingen uit de literatuur (bv. MOW, 1987), er werd geïnterpreteerd in termen van geslachtsspecifieke rolsocialisatie. Ook het opleidingsniveau en de beroepspositie lieten samenhangen met het arbeidsethos optekenen, die sporen met resultaten uit ander onderzoek (bv. Zanders et al., 1994; MOW, 1987, Claes, 1995). Lager geschoolden en arbeiders vertonen immers (samen met zelfstandigen) een hoger arbeidsethos. Deze vaststellingen spreken de 'elite-elan'-hypothese tegen, die stelt dat een hogere score juist voorkomt bij de hogere beroepsgroepen en de hogere opleidingsniveaus (Zanders, 1988). Opvallend in deze bijdrage was de onderlinge verhouding tussen de beroepspositie en het opleidingsniveau, wat hun samenhang met het arbeidsethos betreft. Het opleidingsniveau hing na multivariate analyse immers in zwakkere mate met het

analyse immers in zwakkere mate met het arbeidsethos samen dan de beroepspositie. Het is niet geheel duidelijk op welke wijze deze vaststelling kan worden verklaard. Verder onderzoek zou hierover uitsluitsel moeten bieden.

Uit de analyses kwamen echter ook twee vaststellingen naar voor die in zekere mate afwijken van de resultaten die reeds eerder werden gerapporteerd. Vooreerst bleek de kerkelijke betrokkenheid geen samenhang meer te vertonen met het arbeidsethos, nadat de overige achtergrondkenmerken statistisch onder controle werden gehouden. Deze vaststelling contrasteert met de resultaten van voorgaand onderzoek in België (De Witte, 2000a) en het buitenland (Furnham, 1990). Dit verschil kan te wijten zijn aan de specifieke operationalisering van zowel het concept arbeidsethos als de kerkelijke betrokkenheid in voorgaand Belgisch onderzoek (6). Anderzijds zou het ontbreken van een samenhang met dit religieuze achtergrondkenmerk er tevens op kunnen wijzen dat de gehanteerde niet-religieus gefundeerde operationalisering effectief niet meer samenhangt met uitingen van religiositeit en geloof. Toekomstig onderzoek zal dit moeten uitwijzen.

Een tweede opvallende vaststelling was de samenhang tussen het arbeidsethos en de leeftijd van de respondenten. Daar waar in de meeste studies een rechte lijnige afname van het arbeidsethos wordt gerapporteerd naarmate de leeftijd stijgt (bv. MOW, 1987; Zanders et al., 1994), werd in deze studie een curvilineair verband vastgesteld: het arbeidsethos lag het hoogst bij de oudere respondenten én bij jongeren. De uitbreiding van de analyse met een recente steekproef scholieren tussen 12 en 18 jaar versterkte deze vaststelling nog. Onder deze jongeren scoorden de 12-jarigen zelfs hoger dan de 16-18-jarigen. Van een teloorgang van de arbeidsethiek onder jongeren is dus geen sprake. De scores van de scholieren en deze van de jongere respondenten uit het APS-survey lagen wel lager dan deze van de respondenten ouder dan 60 jaar. De leeftijdscategorie met de laagste arbeidsethosscore was de groep tussen 35 en 40 jaar. Interessant is dat ter Voert (1994) in Nederland een vrij gelijkaardige vaststelling deed: ook in dat onderzoek scoorde de middencategorie lager. En opvallend genoeg wordt iets analoogs in Vlaanderen tevens vastgesteld inzake ethnocentrisme. Ook hier wordt in 1999 een curvilineair verband vastgesteld, waarbij de 40-jarigen lager scoorden dan de jongere en oudere respondenten (Cambré, 2002: 85-87). Het is dus mogelijk dat deze samenhang zich met meerdere indicatoren van sociaal-cultureel conservatisme voordoet, terwijl deze samenhang zich tevens in zowel Vlaanderen als Nederland blijkt voor te doen. Naar interpretatie van deze samenhang tasten we voorlopig in het duister, al lijkt een generatie-effect iets meer plausibel dan een zuiver leeftijdseffect. Enkel bij een rechte lijnige toename van het arbeidsethos met de leeftijd, ligt een zuiver leeftijdseffect immers voor de hand. Daarin wordt immers verondersteld dat mensen traditioneler beginnen te denken naarmate ze ouder worden (Furnham, 1990). Een generatie-effect heeft te maken met de periode waarin men gesocialiseerd werd. Opgroeien in tijden van economische voorspoed en overvloed, kan een reductie van de arbeidsethiek met zich meebrengen (Inglehart, 1990, ter Voert, 1994). Uit onze analyse blijkt dat precies het cohort dat in de periode tussen 1958 en 1968 geboren werd - de zogenaamde 'golden sixties' - het laagste arbeidsethos vertoont. Doordat de economische conjunctuur nadien veranderde, suggereert deze zienswijze curvilineaire verbanden, zoals vastgesteld in deze studie. De gehanteerde data zijn echter cross-sectioneel van aard, en hebben

echter cross-sectioneel van aard, en hebben enkel betrekking op één meetmoment. Over de mogelijke verklaringen voor het vastgestelde kromlijnjige verband kunnen we dan ook geen uitsluitsel geven. Deze thematiek verdient duidelijk meer aandacht in vervolgonderzoek.

Tot slot werden nog enkele additionele samenhangen geëxploreerd. Deze analyses leverden weinig significante verbanden op. Tussen werkenden en werklozen, en tussen voltijds en deeltijds werkenden werd geen verschil in arbeidsethos vastgesteld. Het arbeidsethos hing evenmin samen met het aantal gepresteerde uren en met het uitoefenen van vrijwilligerswerk. Wel werd een lagere arbeidsethosscore vastgesteld bij vrijwillig deeltijds werkenden. Dit suggereert dat het arbeidsethos onze keuzes inzake arbeid mede stuurt, zoals gesuggereerd in de literatuur (Furnham, 1990). Misschien zou er ook een samenhang met het aantal gewerkte uren vastgesteld zijn, indien we de respondenten die overuren doen hadden kunnen uitsplitsen in functie van het al dan niet vrijwillig opnemen van overwerk.

Onze laatste onderzoeksvraag had betrekking op de samenhang tussen het arbeidsethos en andere attitudes. Uit onderzoek bij jongeren in Vlaanderen en Nederland (Raaijmakers, 1987, Vandoorne et al., 2000b; ter Bogt & Raaijmakers, 2001), en bij volwassenen in België (De Witte, 2000a) blijkt dat het 'traditionele' arbeidsethos samenhangt met diverse andere uitingen van sociaal-cultureel conservatisme. Na factoranalyse laadt het arbeidsethos dan ook op éénzelfde, globale cultureel conservatieve dimensie. Deze vaststelling werd in dit onderzoek gerepliceerd: ook hier bleek het arbeidsethos samen te gaan met andere cultureel conservatieve attitudes. Het arbeidsethos vormde tevens één dimensie met culturele permissiviteit, negatieve houdingen ten aanzien van de welvaartstaat en negatieve houdingen ten aanzien van vreemdelingen.

Wanneer we de diverse vaststellingen uit deze bijdrage combineren, dan kunnen we als algemeen besluit nog even pogen vooruit te blikken in de toekomst. In de onderzoeksliteratuur over arbeidsethiek wordt frequent stilgestaan bij de vraag naar de toekomstige evolutie van het arbeidsethos. In de inleiding van deze bijdrage werd hierover verwezen naar de visie van diverse auteurs (bv. Zijdeveld, 1979; Kelvin, 1980; Zanders, 1988). De teneur van hun bijdragen is meestal dat het arbeidsethos aan het verdwijnen, of toch minstens aan het eroderen is. De resultaten van deze studie laten toe om deze globale conclusie te nuanceren. Sommige resultaten lijken erop te wijzen dat het arbeidsethos in de toekomst zal afnemen. Zo suggereert de samenhang met het opleidingsniveau en met andere uitingen van sociaal-cultureel conservatisme, dat de dagen van het 'traditionele' arbeidsethos 'geteld zijn'. Het opleidingsniveau neemt in onze samenleving immers steeds verder toe, terwijl het cultureel conservatisme langzaam maar zeker afneemt, en vervangen wordt door een progressieve visie op sociaal-cultureel vlak (Middendorp, 1994). Andere bevindingen van deze studie wijzen echter in een andere richting. Zo suggereert het ontbreken van een verband met de kerkelijke betrokkenheid, dat de verdere secularisering van de samenleving niet hoeft samen te gaan met een verdere daling van het arbeidsethos. Beide zijn immers niet aan elkaar gekoppeld. Vooral de bevindingen inzake de leeftijd suggereren dat het niveau van het arbeidsethos niet hoeft te dalen in de toekomst. Uit de analyse van twee verschillende datasets komt immers naar voor dat de jongste generaties een iets hogere arbeidsethiek vertonen dan de generatie die

generaties een iets hogere arbeidsethiek vertonen dan de generatie die geboren werd tussen 1958 en 1968. Deze vaststellingen suggereren dus dat de toekomstige evolutie van het arbeidsethos niet gekend is: zowel een toename als een daling of stabilisering behoren tot de mogelijkheden. Dit rechtvaardigt ons inziens om verder aandacht te blijven besteden aan deze thematiek in toekomstig onderzoek. De opname van de arbeidsethos-batterij uit deze analyse in het periodiek herhaalde deel van de APS-survey, garandeert in alle geval dat dit thema in de toekomst nog verder zal kunnen worden onderzocht.

VOETNOTEN

- (1) Deze meting staat in de onderzoeksliteratuur natuurlijk niet alleen. Furnham bespreekt diverse instrumenten die echter allen operationalisaties zijn van het concept 'protestants arbeidsethos' (Furnham, 1990). In deze bijdrage wensen we echter een ruimere, niet religieus gefundeerde operationalisering van het concept arbeidsethos uit te werken. Deze 'nieuwe' maat vertoont natuurlijk affiniteiten met maten die reeds eerder in Nederland werden uitgewerkt (bv. Zanders et al., 1977; Raaijmakers, 1987; Ter Bogt & Raaijmakers, 2001).
- (2) In de Europese waardenstudie werd eveneens een arbeidsethosschaal opgenomen (De Witte, 2000a). Deze schaal werd echter ingekort en herwerkt, waardoor ze niet geheel vergelijkbaar is met de gegevens die in deze bijdrage aan bod komen.
- (3) Het betreft een interdisciplinair opgezet basisonderzoek naar de diverse levensdomeinen van jongeren in Vlaanderen, in opdracht van de Vlaamse Gemeenschap ('Impulsprogramma Humane Wetenschappen', 1996-2000).
- (4) In de vragenbatterij kunnen twee antwoordpatronen worden onderkend: uitspraken waarin het verplichtend karakter centraal staat, en uitspraken waarin het plichtskarakter iets minder expliciet werd verwoord. De opname van deze twee soorten items in één schaal kan de resultaten beïnvloeden hebben. Een factoranalyse met een twee-factoren oplossing wijst uit dat de eerste factor bestaat uit items die eerder wijzen op het verplichtend karakter van arbeid; de tweede factor bestaat uit de items die eerder wijzen op het ontplooiend karakter van arbeid. Toch brengt de uitsplitsing van deze schalen naar achtergrondkenmerken slechts minieme verschillen aan het licht. De één-factor-oplossing leidt dus tot geen of slechts een erg beperkt verlies aan informatie. We opteren er dan ook voor om gebruik te maken van één schaal met alle items, in plaats van twee schalen.
- (5) Ook bij de scholieren verwijzen de diverse uitspraken naar één onderliggende dimensie (principale componentenanalyse, varimaxrotatie) en konden de diverse uitspraken samengeteld worden tot een betrouwbare schaal (Cronbach Alpha = .77).
- (6) In voetnoot 2 werd er bijvoorbeeld reeds op gewezen dat de schaal 'arbeidsethos' in de Europese waardenstudie (De Witte, 2000a) niet geheel identiek is aan de hier gehanteerde versie.

BIBLIOGRAFIE

- Ali, A. (1988), Scaling an Islamic work ethic. *The Journal of Social Psychology*, 128(5), 575-583.
- Cambré, B. (2002), *De relatie tussen religiositeit en etnocentrisme. Een contextuele benadering met cross-culturele data*. Doctoraal proefschrift in de Sociale Wetenschappen. Departement Sociologie - KULeuven.
- Claes, R. (1995), *Betekenis en waarde van werken*. Brussel: Koning Boudewijn Stichting.
- De Beer, P. (1992), *Arbeidsmarkt in perspectief*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- De Witte, H. (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: HIVA-KULeuven.
- De Witte, H. (1992), 'On the impact of youth unemployment: political radicalization and a decline of the work ethic?', in C. Verhaar & L. Jansma (eds.), *On the mysteries of unemployment*, Kluwer Academic Publishers, 296-313.
- De Witte, H. (1993), 'Gevolgen van langdurige werkloosheid voor het psychisch welzijn: overzicht van de onderzoeksliteratuur', *Psychologica Belgica*, 33(1), 1-35.
- De Witte, H. (2000a), 'Houdingen tegenover arbeid in België op de drempel van de eenentwintigste eeuw', in K. Dobbelaere, M. Elchardus, J. Kerkhofs, L. Voyé & B. Bawin-Legros (red.), *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt: Lannoo, 77-116.
- De Witte, H. (2000b), 'Arbeidsethos en jobonzekerheid: meting en gevolgen voor welzijn, tevredenheid en inzet op het werk', in R. Bouwen, K. De Witte, H. De Witte & T. Taillieu (red.), *Van groep naar gemeenschap. Liber amicorum voor Prof. Dr. L. Lagrou*. Leuven: Garant, 325-350.
- De Witte, H. & J. Billiet (1999), 'Economic and cultural conservatism in Flanders: in search of concepts, determinants and impact on voting behavior', in H. De Witte & P. Scheepers (eds.), *Ideology in the Low Countries. Trends, Models and Lacunae*. Assen: van Gorcum, 91-120.
- De Witte, H., J. Hooge & L. Walgrave (red.) (2000), *Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld. 12- tot 18-jarigen over hun leefwereld en toekomst*. Leuven: Universitaire Pers.
- De Witte, H., J. Hooge, J. Vandoorne & I. Glorieux (2001), Prettig werken in een gezonde samenleving. Omvang, verschillen en gevolgen van arbeidstevredenheid in Vlaanderen, in Administratie Planning en Statistiek (red.), *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 73-98.
- Drenth, P. (1984), Centraliteit van werken, in A. Soudijn & R. Takens (red.), *Psychologie en economische recessie*. Lisse: Swets en Zeitlinger, 97-114.
- Elchardus, M. (red.) (1999), *Zonder maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren*. Gent: Globe.
- Furnham, A. (1990), *The Protestant work ethic. The psychology of work-related beliefs and behaviours*. London & New York: Routledge.

-
- Furnham, A. (1995), 'The protestant work ethic', in A. Lewis, P. Webley & A. Furnham, *The New Economic Mind. The social psychology of economic behaviour*. New York/London: Harvester Wheatsheaf, 249-265.
- Gallie, D. & S. Alm (2000), 'Unemployment, Gender and Attitudes to Work', in D. Gallie & S. Paugam (eds.), *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Glorieux, I. (1995), *Arbeid als zingevoer: Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen*. Brussel: VUBPress.
- Hammond, P. & K. Williams (1976), 'Protestant ethic thesis: social psychological assessment', *Social Forces*, 54: 579-589.
- Inglehart, R. (1990), *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
- ISPO (1998), *1995 General Election Study Belgium. Codebook and questionnaire*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politieke -Opinieonderzoek, KULeuven.
- Jahoda, M. (1982), *Employment and unemployment. A social-psychological analysis*. Cambridge: University Press.
- Jones, H.B. (1997), 'The protestant ethic: Weber's model and the empirical literature', *Human Relations*, 50(7), 757-778.
- Kelvin, P. (1980), Social Psychology 2000. The social psychology bases and implications of structural unemployment, in R. Gilmour & S. Duck (eds.), *The development of social psychology*. London: Academic Press.
- Lagrou, L. (1983), 'Beleving van werkloosheid'. *Welzijns gids*. Antwerpen: Van Loghum Slaterus, Noden, I.A.3.3., Afl. 18, 1-13.
- Loosveldt, G. & A. Carton (2001), Kwaliteitsevaluatie van surveys. Een toepassing op de surveys naar culturele verschuivingen in Vlaanderen, in Administratie Planning en Statistiek (red.), *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 11-44.
- Middendorp, C. (1991), *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen: Van Gorcum.
- Middendorp, C. (1994). De ideologische cultuur van de arbeidersklasse, in H. De Witte (red.), *Op zoek naar de arbeidersklasse. Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa*. Leuven: Acco, 119-138.
- MOW (Meaning of Work) (1987), *The Meaning of Working*. London: Academic Press.
- Nie, N., C. Hull, J. Jenkins, K. Steinbrenner & D. Bent (1975), *SPSS Statistical Package for the Social Sciences. Second edition*. New York: Mc Graw-Hill Book Company.
- Raaijmakers, Q. (1987), 'The work ethic of Dutch adolescents', in J. Hazekamp, W. Meeus & Y. Te Poel (eds.), *European contributions to Youth Research*. Amsterdam: Free University Press, 117-130.
- Raaijmakers, Q. (1993), 'Opvattingen over politiek en maatschappij', in W. Meeus & M. 't Hart (red.), *Jongeren in Nederland. Een nationaal survey naar ontwikkeling in de adolescentie en naar intergenerationale overdracht*. Amersfoort: Academische uitgeverij, 106-131.

-
- Rosseele, E. (1985), *Ruiters en ridders van de lege dageraad. Evoluties in de arbeidsethiek van de jeugd*. Brussel: VUB.
- ter Bogt, T. (1999), *Werk! Twee studies naar arbeidsethos in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht, Proefschrift.
- ter Bogt, T. & O. Raaijmakers (2001), Plicht als nieuwe traditie. Socialisatie en ontwikkeling van het arbeidsethos van Nederlandse adolescenten en jongvolwassenen, *Vrijtijdsstudies*, 19(1), 57-74.
- ter Voert, M. (1994), *Religie en het burgerlijk-kapitalistisch ethos: een onderzoek naar de relatie tussen religieuze overtuigingen en opvattingen over arbeid, consumptie en eerlijkheid*. Nijmegen: ITS.
- Van Dam, B. & L.B. van Snippenburg (1990), 'Op weg naar volwassenheid. Een overzicht van sociologische theorieën over jongeren', *Sociologische Gids*, 37(1), 4-24.
- Vandoorne, J., H. De Witte & J. Hooge (2000a), 'Werk in zicht: houding ten aanzien van arbeid en toekomstperspectief op de arbeidsmarkt', in H. De Witte, J. Hooge & L. Walgrave (red.), *Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld. 12- tot 18-jarigen over hun leefwereld en toekomst*. Leuven: Universitaire Pers, 185-208.
- Vandoorne, J., H. De Witte & J. Hooge (2000b), 'De maatschappij: kennis, houdingen en politieke voorkeur', in H. De Witte, J. Hooge & L. Walgrave (red.), *Jongeren in Vlaanderen: gemeten en geteld. 12- tot 18-jarigen over hun leefwereld en toekomst*. Leuven: Universitaire Pers, 209-251.
- Van Neuss, R., G. Fragniere & C. Delforge (1987), *De zeven zuilen van de beschaving van de arbeid. Een bloemlezing*. Maastricht: European Centre for Work and Society.
- Warr, P., & P. Jackson (1987), 'Adapting to the unemployed role: a longitudinal investigation', *Social Science and Medicine*, 25, 1219-1224.
- Weber, M. (1904/1905), Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, band XX, XXI.
- Zanders, H. (1988), 'Arbeidsethos: het voorrecht van een elite?', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 4(4), 33-45.
- Zanders, H., A. van Büchem & J. van Berkel (1977), *Kwaliteit van arbeid 1977. Een onderzoek naar kenmerken van en opvattingen over arbeid en arbeidsomstandigheden*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken.
- Zanders, H., A. van den Elzen & S. Vastenhout (1994), Arbeid in beweging. Veranderende arbeidsoriëntaties en rolmodellen, in P. Ester & L. Halman (red.), *De cultuur van de verzorgingsstaat. Een sociologisch onderzoek naar waardenoriëntaties in Nederland*. 101-134.
- Zijderveld, A. (1979), Het ethos van de verzorgingsstaat, *Sociale Wetenschappen*, 3, 179-203.

Bijlage 1. Beschrijving van de steekproef naar achtergrondkenmerken (APS-survey 1998) en vergelijking met de populatie

Achtergrondkenmerk	N	%	% Vlaams Gewest
Totaal	1491	100,0	100
<i>Geslacht</i>			
Man	760	51,0	50,0
Vrouw	731	49,0	50,0
<i>Leeftijd</i>			
<=29 jaar	355	23,8	23,1
30-39 jaar	297	19,9	20,6
40-49 jaar	276	18,5	19,4
50-59 jaar	264	17,7	15,7
>=60 jaar	299	20,1	21,1
<i>Opleidingsniveau</i>			
LO of geen diploma	177	11,9	
LSO	335	22,5	
HSO	493	33,1	
HO	345	23,1	
Student	141	9,5	

(1) Populatie Vlaams Gewest (16 - 75 jaar) op 1 januari 2000, bron: NIS.